

COĞRAFIYA

UOT 556

NAZİM BABABƏYLİ¹, QIYAS QURBANOV²NAXÇIVANÇAY ÇAY DƏRƏSİNİN BƏZİ GEOMORFOLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Məqalədə muxtar respublikanın ən böyük çayı olan Naxçıvançayın geomorfoloji xüsusiyyətlərinə dair məlumatlar verilməklə yanaşı onların ayrı-ayrı geomorfoloji xüsusiyyətləri səciyyələndirilir, eyni zamanda axının bəzi hidroloji xüsusiyyətləri barədə məlumatlar verilir. Terrasların mövqeyi, coğrafi-geomorfoloji xüsusiyyətləri onları təşkil edən çöküntülərin kimyəvi tərkibi, ölçüləri, qalınlığı, eni və digər morfometrik xüsusiyyətləri göstərilir. Çöküntülərin tərkibində müşahidə olunan sel, uçqun, ufantı, sürüşmə materialları, moren qalıqlar hövzənin paleocoğrafi şəraiti haqqında dəyərli elmi məlumatlar verilir.

Açar sözlər: çay dərəsi, kanyon, terraslar, çöküntülər, çayın düşməsi, meyllik.

Muxtar respublika ərazisindən axan çaylardan Şərqi Arpaçay, Çanaxçıçay, Havuşçay, eləcə də Cəhriçay istisna olmaqla digər çay sistemləri bütövlükdə muxtar respublika ərazisində yerləşməkdədir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının hidroqrafik şəbəkəsi həm təbii və həm də antropogen təsirlərlə dəyişmələrə məruz qalmaqdadır. Antropogen təsirlərə su anbarlarının tikilməsi, suvarma sistemlərinin yaradılması, eləcə də suvarma nəticəsində axın dövrüyyəsindən çıxan sular və s. aiddir. Çay dərələrinin morfologiyası ilə müxtəlif vaxtlarda bəzi alimlər müəyyən tədqiqat işləri aparmış lakin bunlar demək olar ki, informasiya xarakterli olmuş və hər hansı çaya və ya çaylara həsr edilməmişdir. Bunlardan Ş.A.Əzizbəyov (1952), B.A.Antonov (1953), M.Ə.Abbasov (1970, 1989), S.Y.Babayev (1999), R.M.Qaşqay və N.S.Bababəyli (2017) və başqalarını göstərmək olar.

Muxtar respublika ərazisində ən böyük hövzəyə malik Naxçıvançay çayının mənbə hissəsi Dərələyəz silsiləsinin cənub yamacında, mənbədə yerləşən əsas qollar isə həm Dərələyəz, həm də Zəngəzur sıra dağlarının suayırıcında və onların yan tirlərində yerləşməkdədir.

81 km uzunluğa, 1600 km² hövzəyə malik çayın əsas sol qolları Biçənəkçay, Salvartıçay, Gömürçay, Nursusu, Şahbuzçay, eləcə də müvəqqəti axara malik Sirabçay, Qahabçay, Nəhəcirçay, sağ qollardan Qışlaqsu, Qarıdaşqara çayı, Küküçay, Sələsüzçay, Türkeşçay, Cəhriçay, Qaraquşsu və başqa çoxsaylı adsız çaylardır.

Çay hövzəsinin əsas hissəsi 1500-2000 m hündürlükdə yerləşməkdədir və bu da ümumi sahənin təxminən 33%-ə yaxınını təşkil edir.

Hövzənin özünəməxsus fiziki-coğrafi şəraiti, xüsusilə silsilə dağlarla əhatələnməsi, fərqli təbii qurşaqlarda yerləşməsi, eləcə də meylliliyin oroqrafiyadan asılı olaraq kəskin dəyişməsi onun axın rejiminə, həmçinin çay dərələrinin formalaşmasına əsaslı təsir göstərir. Yuxarı axarlarda çayın düşməsi 83%, aşağı axarlarda isə 6-7% arasında dəyişməsi çayda çoxsaylı terrasların

formalaşmasına, bəzi yerlərdə kanyon və təngilərin (şəkil 1) aşağı düzənlik hissələrdə isə geniş allüvial-prolüvial düzənliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Şəkil 1. Ağbulaq yaxınlığında təngi.

Çay suyunun formalaşması mənbə hissədən Cəhriçayın mənsəbinə qədər olan ərazinin yuxarı hissəsini əhatə edir. Burada relyef olduqca mürəkkəb, dağlıq və dərin dərələrlə səciyyələnir. Dərələyəz və Zəngəzur silsilələrinin ayrı-ayrı tirələrinin arasında çoxsaylı kiçik çaylar eləcə də uçqun, ufantı materialları ilə zəngindir. Hövzənin demək olar ki, bitkisiz şimal və şimal-şərq hissəsi daha çox kəskin parçalanmaya məruz qalmışdır. Bəzi yerlərdə qayalar üzərində moren çöküntülərinin və düzəlmə səthlərin açdığı izlər vaxtilə burada qədim buzlaşmanın olduğunu isbat etməkdədir. Ayrı-ayrı kiçik çayların qidalanmasında xüsusi rolunu oynayan bataqlıqlar və göllər çayın axın rejimində əhəmiyyətli rol oynayırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, suayırıcıda yerləşən Salvartı dağının ətəklərində 19 göl mövcuddur. Bunlardan Dibiyox, Salahlı gölləri ən böyük göllərdir. Bu hissədə göllük əmsali eləcə də meşəlik əmsali Naxçıvan Muxtar Respublikasının çay hövzələri üzrə maksimum kəmiyyətə malikdir. Çay şəbəkəsinin sıxlığı da $0,94 \text{ km/km}^2$ olmaqla muxtar respublika üçün ən yüksək göstəricidir. Şəbəkənin ümumi orta sıxlığı isə $0,48 \text{ km/km}^2$ -dir.

Çay dərəsi mənbə hissədən Biçənək meşəsinin aşağı sərhədinə kimi "V" şəkillidir. O bəzi yerlərdə 5-10 m-ə qədər daralır, bəzi yerlərdə isə 30-50 m-ə qədər genişlənir. Ana çaya tökülən digər çaylar mənsəb hissədə eni 80-120 m-ə çatan gətirmə konusları yaradır. Daha aşağı hissələrdə yamacların hündürlüyü 600 m-ə çatır və onların meyilliyi $40-60^\circ$ -yə qədər yüksəlir. Bəzi yerlərdə

Kolanı və Biçənək kəndləri arasında tipik təngilər vardır. Təngilərin "V" şəkilli dərələrlə əvəzləndiyi yerlərdə çox saylı qədim və müasir terraslar özünü göstərməkdədir. Terraslarnın səthi hamar olmayıb kələ-kötür formaya malikdir. Terras çöküntüləri içərisində ayrı-ayrı daşların diametri 50-60 sm-ə çatır (şəkil 2). Tək-tək hallarda isə böyük diametrə malik qaya parçalarına rast gəlinir.

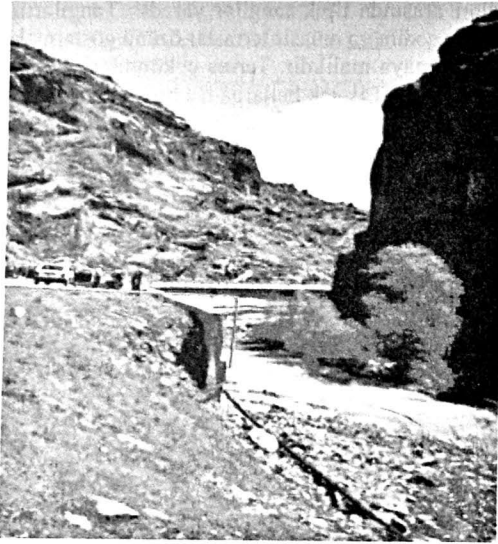

Şəkil 2. Təbəqələşmiş terras çöküntüləri.

Biçənək kəndindən aşağıda dərə qutu formaya keçir və bu görünüş Xalxal kəndinə qədər çox böyük bir məsafədə özünü göstərir. Bu hissədə bəzi yerlərdə xüsusilə Gömürçay və Qızıllaçay arasında, Kolanı kəndi yaxınlığında dərə kəskin daralır və bu hissədə onun eni 15-20 m təşkil edir (şəkil 3). İkinci kəskin daralma Sələsüzçayla Qızılboğaz dağ keçidinin arasında Vayxır kəndindən 1,5 km yuxarıda yerləşməkdədir. Dərənin bu hissəsində Heydər Əliyev su anbanı inşa edilmişdir. Çay boyu dərələrin daraldığı yerlərdə meylik bəzən 90° -yə çatır. Meylilin çox olduğu belə yerlərdə yamac eroziyası aktivləşir, nəticədə hər 200-400 m məsafədə dərinliyi 70-150 m-ə çatan quru yarıqlar əmələ gəlir.

Xalxal kəndindən aşağıda qutu şəkilli dərə ilkin formasını itirərək tədricən genişlənərək eni 6 km-ə çatan və az meyilli yamaca malik forma yaradır. Çay dərəsində ən enli hissə 16 m, ən dar hissə isə 3 metrdir. Sel olmayan dövrdə ən dərin su layı 120 sm, ən dayaz su layı isə 15 sm-ə çatır. Qeyd olunduğu kimi ən enli hissə Qarababa kəndində, ən dar yer isə mənbə yaxınlığında, ən dərin yer Biçənək kəndindən 5 km aşağıda, ən az dərinlik isə Şəkərabad kəndi yaxınlığındadır.

Çay dərəsi ayrı-ayrı yerlərdə uzunluğu 500 m-ə çatan eninə tirələrlə kəsilir.

Şəkil 3. Kolanı kəndi yaxınlığında qutuşəkilli dərə.

Birinci terras Biçənək kəndi yaxınlığında hər iki sahili əhatə edir və daşlı, çaqıllı çöküntülərdən təşkil olunmuşdur. Bəzi yerlərdə onların səthi gətirmə konusu ilə örtülmüşdür. Çayboyu terraslar aydın nəzərə çarpır. Onun hündürlüyü 2-3 m, eni 100-200 m olmaqla gilli, gillicali gətirmə materiallarından təşkil olunmuşdur. Aşağı Qışlaq kəndinin giriş hissəsindən Kolanı kəndinə qədər dərə genişlənir və sol sahilindəki terras itir. Kolanı kəndi yaxınlığında məcra diametri 2 m-ə çatan iri daşlarla örtülmüşdür. Buradan Şahbuz şəhərinə qədər terraslar nəzərə çarpır. Şahbuz şəhərindən Kükü çayın mənsəb hissəsinə qədər və Daylaqlı kəndindən aşağı doğru terras daralır. O Naxçıvançayın aşağı axınlarında yəni çayın dağətəyi düzənliyə çıxdığı yerdə yenidən genişlənir və üstü hamarlanmış düzən forma alır. Terrası təşkil edən gətirmələr diametri 5-10 sm çatır. Burada terrasın meyilliyi çaya doğru əyilir və çay yaxınlığında 1 m hündürlüyə çatır. Araz çayı yaxınlığında allüvial çöküntülərin terras üzərində izlərinə rast gəlinir. Bu hissə "Araz su qovşağı" su anban tikilənə qədər Araz çayın təsiri altında olmuşdur.

İkinci terras birinci terrasdan 7 m yuxarıda yerləşir. O əsasən vulkanogen mənşəli çaqıl daşlardan və qaya parçalarından təşkil olunmuşdur. Terrasın səthində en 15-20 metrdir. Onun üstünü örtən allüvial materiallarla yanaşı flyuvioqlyasial çöküntülər buraya səth suları vasitəsilə suayırıcı hissədən daşınmışdır. Biçənək kəndinin aşağı hissəsində ikinci terras da birinci terras kimi daralır və Gömürçayın töküldüyü yerdə pazlaşaraq itir. O Gömürçaydan aşağıda yenidən nəzərə çarpır və Şahbuz şəhərinə qədər bir neçə dəfə yarıqlarla kəsilir. Küküçaydan aşağıda terrasın eni 150-250 m-ə çatır. Terrasın tərkibi diametri 1 m-ə çatan porfiritli, qumlu, tuflu daşlardan təşkil olunmuşdur. Tərkibində təxminən 8-12 sm diametrə malik çaqıllar üstünlük təşkil edir. Aşağıya doğru terras genişlənir, səthi düzəlir, eyni zamanda hündürlüyü alçalır.

Üçüncü terras Biçənək kəndindən aşağıda çay səviyyəsindən 45-50 m hündürlükdə yerləşir. Burada moren çöküntülərinin izlərinə aydın rast gəlinir. Onlar Dərələyəz silsiləsinə məxsus vulkanogen mənşəli süxurlardan təşkil olunmuşdur. Biçənək ilə Qışlaq kəndi arasında terras tamamilə yuyularaq relyefdə görünüsünü itirmişdir. Daha sonra o yenidən üzə çıxaraq tədricən genişlənir və Kolanı kəndi yaxınlığında 15 m qalınlıq yaradan terras Şahbuz şəhəri yaxınlığında yenidən görünüşünü itirir. Qayalı-çınqıllı, diametri 60 sm-ə çatan vulkanogen mənşəli gətirmələr terrasın əsas tərkibini təşkil edir. Xalxal meşəsindən aşağıda terras 2 pillə yaradır. Bu pillənin birincisinin qalınlığı 2, ikincisinin qalınlığı isə 4 metrdir. Onların səthi qalın gil təbəqəsi ilə örtülmüşdür. Terras daxilində ayrı-ayrı daşların diametri 1m-ə çatır.

Dördüncü terras digərləri kimi Biçənək kəndindən başlayır və çayın səviyyəsindən 60 m yuxarıda yerləşir. Terrasın üst hissəsi erozion-akkumulyativ mənşəlidir. 30 m qalınlığa malik çöküntülərin alt hissəsi vulkanogen və buzlaq mənşəli olub qayalı daşlardan təşkil edilə bilər. Moren və flyuvioqlyasial çöküntülər akkumulyativ hissədən sonra ikinci hissəni təşkil edir. Kolanı kəndinə yaxın hissələrdə terras itir və Şahbuz şəhəri yaxınlığında yenidən özünü büruzə verərək 20 sm-lik təbəqə yaradır. Şahbuz və Daylaqlı məntəqələri arasında onun səthi dalğalı forma alır. Nəzərəbad kəndinə qədər yenidən itirərək mənsəb hissədə üzə çıxır.

Beşinci terras yenə də Biçənək kəndi yaxınlığında çay səviyyəsindən 80 m hündürdə formalaşır. Vulkanik süxurlardan təşkil olunan materialların diametri 40-100 sm arasında dəyişir. Bir az aşağıda, Qışlaqçayın mənsəbinə qədər dərə "V" şəkil alır, yamaclar çıpaqlaşır, terras itir və o səthə çıxan ana süxurlarla əvəz olunur. Kolanı kəndindən Şahbuz doğru az bir məsafədə onun səviyyəsi 70 m-dən 30 m-ə yenir. Daylaqlıda beşinci terras bütün morfoloji xüsusiyyətlərini göstərməklə diqqəti cəlb edir və mənsəbə doğru tədricən itir.

Altıncı terras çay səviyyəsindən 120 m hündürdə yerləşir. Burada gətirmələrin diametri daha böyük olub bəzi yerlərdə 3m-ə çatır. Kolanıda 110 m olan terrasın səviyyəsi, Şahbuzda çay səviyyəsindən 60 m-ə qədər yenir. Uzunoba kəndində o tamamilə itir və ayrı-ayrı yerlərdə yalnız onun qalıqlarına rast gəlinir. Bu cür qalıqlara eyni zamanda Araz çayı yaxınlığında Qaraçuq kəndində təsadüf edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, muxtar respublika ərazisində Naxçıvançayla yanaşı şərq çaylar qrupunda – Gilançay, Düylünçay, Ordubadçayda çay terrasların sayı 6, qərb çaylar qrupunda – Arpaçay, Axuraçay və s. isə 2-4-dür. Bu çaylar içərisində Naxçıvançay terrasların hündürlüyü və qalınlığına görə yalnız Düylünçaydan geri qalır. Belə ki, Düylünçayda altıncı terrasın çay səviyyəsindən hündürlüyü maksimum 200, minimum 60 m-ə çatır.

Terrasları təşkil edən çöküntülər içərisində paleontoloji qalıqlara rast gəlinmədiyi üçün onların yaşını dəqiq hesablamaq mümkün olmamışdır və biz burada yalnız stratigrafik metoda əsaslanaraq onların nisbi yaşı barədə müəyyən nəticələr əldə edə bilmişik. Belə ki, ən yuxarı terras Aşağı Xəzər və Xvalın ən aşağı terras isə Yeni Xəzər şöbəsinə aiddir.

Ayrı-ayrı terrasların çöküntüləri içərisində tapılan sel, uçqun, ufanı, sürüşmə, materialların Virm buzlağına məxsus flyuvioqlyasial çöküntülər hövzənin paleocoğrafi şəraiti haqqında müəyyən qədər fikir söyləməyə imkan verir. M.A. Abbasova görə hövzədə digər buzlaqların da olma ehtimalı yüksəkdir. Lakin onların əsaslı izi qalmamışdır.

Muxtar respublikanın paleocoğrafi şəraitini ətraflı öyrənmək üçün muxtar respublikanın

digər çay hövzələrində və çay dərələrində ətraflı tədqiqatların aparılması və onların elmi baxımdan qiymətləndirilməsi məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev S.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 198 s.
2. Bababəyli N.S., Qurbanov Ə.K., Bababəyli N.N., Məmmədova Y.R. Salvartının öyrənilməmiş gölləri. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii sərvətlər Nazirliyi Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti. X c., Bakı, 2006, s. 503-508.
3. Bababəyli N.S., Qurbanov Ə.K., Bababəyli Y.N. Naxçıvançayın bəzi hidroloji xüsusiyyətlərinə dair // NDU Elmi əsərlər, 2015, № 7, s. 136-140.
4. Аббасов М.А. Геоморфология северо-западной части Нахичеванской АССР // Тр. Ин-та геогр. АН. Азерб. ССР, 1955, т. 5.
5. Аббасов М.А. Геоморфология Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1970, 150 с.
6. Аббасов М.А. Рельеф среднеараксинской депрессии смежных гор. Баку: Элм, 1989, 187 с.
7. Антонов Б.А. К геоморфологии юго-западних склонов Зангезурского хребта // Тр. Ин-та геогр. АН. Азерб. ССР, 1953, т. 2.
8. Азизбеков Ш.А. Геоморфология Нахичеванской АССР / Геология Азербайджана. Т. I., Изд. АН Азерб. ССР, 1952.
9. Азизбеков Ш.А. Геология Нахичеванской АССР. Ленинград, 1961, 500 с.

¹Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: nazimnyn@mail.ru

²AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: qiyas.qurbanov92@gmail.com

Nazim Bababeyli, Qiyas Qurbanov

GEOMORPHOLOGY OF NAKHCHIVAN RIVER VALLEY

The paper provides information on the geomorphological features of Nakhchivan river, the largest river in the Autonomous Republic, along with their separately geomorphological features characterized, at the same time it also provides the information on some hydrological characteristics of the flow. The location of the terraces, their geographical-geomorphological features, the chemical composition, dimensions, thickness, width, and other morphometric characteristics of sediments are shown. The flood, collapse, gravels, sliding materials, morenic sediments observed in composition of sediments give valuable scientific information about the paleogeographic conditions of the basin.

Keywords: gorge, canon, terraces, deposits, gradient of river, store.

ELMİ ƏSƏRLƏR • SCIENTIFIC WORKS • НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

Назим Бабабейли, Гияс Гурбанов

О ГЕОМОРФОЛОГИИ РЕЧНОЙ ДОЛИНЫ РЕКИ НАХЧЫВАНЧАЙ

В статье даются сведения о геоморфологии и редких особенностях самой большой в автономной республике реки Нахичеванчай, одновременно даются сведения о некоторых гидрологических характеристиках речного потока. Указывается расположение речных террас, их географо-геоморфологические особенности, химический состав осадков, входящих в них, их размеры, толщина, ширина и др. Наблюдаемые в составе осадков селевые, обвальные, осыпные и оползневые материалы, моренные остатки дают ценную научную информацию о палеогеографических условиях бассейна реки.

Ключевые слова: ущелье, каньон, террасы, отложения, падение реки, уклон.

(Akademik Ramiz Məmmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 16.10.2019

Son variant 13.12.2019

ELMİ ƏSƏRLƏR • SCIENTIFIC WORKS • НАУЧНЫЕ ТРУДЫ